

Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi

A Sample for the Continuation of Disagreement in Turkish-English Relationship After the Treaty of Lausanne: The Issue of Destruction of the Haydarpaşa British Cemetery

Feyza KURNAZ ŞAHİN *

Öz

Çalışmanın amacı Lozan Antlaşmasının imzalanmasının ardından İstanbul'un 2 Ekim 1923'te İtilaf kuvvetleri tarafından boşaltılması sonrasında Türkiye ve İngiltere arasında diplomatik krize sebep olan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini irdelemek olarak tanımlanır. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere'nin, savaş sırasında yaşamını yitiren askerleri için oluşturuldu. Anılan mezarlıktaki bazı mezarlar, Türk birliklerinin İstanbul'a girişi nedeniyle Kadıköy'de yapılan kutlamalar esnasında 5-6 Ekim 1923'te kısmen tahribe uğradı. Kadıköy'de bulunan bohça hamallarının kutlamalarda kullanılmak üzere defne dalı koparmak maksadıyla mezarlığa girmeleri sonucunda on yedi mezarda oluşan tahribat, diplomatik bir krize dönüştü. Krizin yaşandığı dönemde İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu bunun karşılığında Türk Hükümetinin İngiliz yönetimine karşı duruşu Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı krizine olan ilgiyi artırmaktadır. Bu olay sadece Türk-İngiliz diplomatik çatışması ile sınırlı değildi. Bununla birlikte krizin kendisi Türk-İngiliz ilişkilerinin Lozan Antlaşması sonrasında da karmaşık ve kırılğan bir yapıya sahip olduğunu göstermekteydi.

Araştırmada, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında bulunan bir kısım mezarın tahrip edilmesinin nedenleri, İngiltere'nin olay karşısındaki yaklaşımı ve Türk tarafının mezarlıkların tahribine ilişkin tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. Ayrıca meselede iki ülke arasında diplomatik krizin çözümüne yönelik Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığının çabası üzerinde duruldu. Makalede temel olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler:

Mezarlık, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Lozan Antlaşması, İngiltere, Türkiye, kriz.

Abstract

The purpose of this study is defined as to examine the issue of destruction of the Haydarpaşa British Cemetery resulting in a diplomatic crisis between Turkey and the United Kingdom following that the Allied Powers evacuation İstanbul on 2 October 1923 after the Treaty of Lausanne was signed. The Haydarpaşa British Cemetery was formed for the soldiers who lost their lives during the war of England that was the ally of the Ottoman State in the Crimean War between 1853-1856. Some of the graves in this cemetery were partially destructed on 5-6 October 1923 during the celebration in Kadıköy for the reason that Turkish troops entered İstanbul. The destruction occurred in 17 graves as the result that bundle porters (bohça hamalları) in Kadıköy went into

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarihi Bölümü,

fsahin@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4858-1639

Afyonkarahisar / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Afyon Kocatepe
University,

Faculty of Arts and Sciences,

Department of History

fsahin@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4858-1639

Afyonkarahisar / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 1904/2022

Kabul/Accepted: 28/07/2022

the cemetery with the intention of plucking laurel to be used for the celebration led into a diplomatic crisis. During the period when the crisis occurred, that action of the United Kingdom to Turkey and stance of the Turkish government in return for this to the English government increased the attention for the crisis of the Haydarpaşa British Cemetery. This situation was not only limited to the Turkish-English diplomatic disagreement. At the same time, the crisis demonstrated that Turkish-English relations had a complex and fragile structure also after the Treaty of Lausanne. In the study, the researcher evaluated the reasons of the destruction in some graves in the Haydarpaşa British Cemetery, attitude of England toward this situation and action of the Turkish side related to the graves' destruction and solutions that Turkish side proposed. The efforts of the İstanbul Delegacy of the Ministry of Foreign Affairs (Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı) for the solution of the diplomatic crisis between two countries were also discussed in this issue. It was the Ottoman Archive documents of the Presidency that were mainly used for this article.

Keywords:

Cemetery, The Haydarpaşa British Cemetery, Treaty of Lausanne, England, Turkey, crisis.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tarihi XVI. yüzyıla kadar uzanır. İngiliz şirket Levant Company'nin 1581'de Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yapma ruhsatını almasıyla ilişkiler şekillenmeye başladı (Kurat, 1953, s. 41-42). 1583'te ilk İngiliz büyükelçisi İstanbul'a atandı. Zira İngiltere, Uzakdoğu ile ticari ilişkiler kurmak için Osmanlı Devleti'nin doğu yoluna ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle XVI. asrın sonunda Osmanlı Doğu Avrupası ve Hindistan ile ticaret yapabilmek için Türklerin kapısını çaldı (Burian, 1951, s. 1-41; Karaca, 2020, s. 12; Şahin, 2017, s. 48-51). Osmanlı Devleti ise ilk büyükelçisini biraz gecikmeli olarak 1793'te atadı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında gerileyişi politik tavrın değişmesine neden oldu. Devlet, ayakta kalabilmek için Avrupalı devletlere dayanmak zorunda kaldığından İngiltere burada kilit bir rol üstlendi. Avrupa güç dengesi çerçevesinde XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere'ye dayalı bir politika izlenerek Osmanlı varlığı sürdürülmeye çalışıldı. İngiltere bu süreçte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma çabası içindeydi (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2016, s. 139). Çünkü Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda Rusya'nın Akdeniz ve Balkanlar'a inebileceği endişesini duyuyordu. Nitekim İngiliz Başbakanı William Pitt, 1791'de Rus İmparatorluğunun Avrupa kuvvetler dengesini yıkabilme ihtimalini dillendirdi. 1830'da ise Lord Palmerston ve halefleri, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne üstünlük sağlaması sonucu Osmanlı'nın parçalanması durumunda başlayacak mücadelenin Avrupalı büyük devletler arasında savaşa neden olabileceğini vurguluyordu. İngiltere'nin taşıdığı bu kaygı varlığını uzun süre devam ettirdi (Fromkin, 2016, s. 30-31).

XIX. yüzyıl boyunca İngiliz Hükümetleri, Asya'da zayıf durumda olan Müslüman ülkeleri Avrupa müdahalesine karşı korudu ve destekledi. Rusya'nın Asya'daki emellerini boşa çıkarmak İngilizlerin değişmez hedefiydi ve buna "*Büyük Oyun*" adı verilmişti. Geleceğin Hindistan Genel Valisi George Curzon, Büyük Oyunla ilgili kozlarını açıkça tanımlayarak "*Türkistan, Afganistan, Hazar ötesi, İran'ın dünyaya hâkim olma oyununun piyonları olduğunu itiraf etmeliyim*" ifadelerini kullanıyordu. Bu şartlar nedeniyle iki ülke arasında Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında büyük bir yakınlaşma oldu (Kocatürk, 2010, s. 7-8, 28).

Kırım Savaşı sırasındaki yakınlaşma bilahare yerini çatışmaya bırakacaktı. Zira Avrupalı devletler 1876'da İstanbul Konferansında bir ara geldikten sora İngiltere'nin geleneksel "*Doğu Politikası*"nda bir değişim yaşandı. Bu anlamda İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüne dayanan politikası eski önemini yitirdi. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğunun paylaşımı ve İngiltere'nin Rusya ile uzlaşılmasını öngören politika belirginleşti (Ayдын, 2006, s. 113-114).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere'de hava biraz daha değişmeye başladı. Parlamentodaki liberal kanat İngiliz Hükümetinin Rus tehdidine karşı Osmanlı İmparatorluğunun desteklenmesini eleştiriyordu. Zira onlara göre Osmanlı, Hristiyan azınlıklara karşı zulüm yapıyordu. Nitekim 1880 seçimlerinde liberal görüşleriyle tanınan William Ewart Gladstone, bu durumu kınayan açıklamalarda bulundu. İngiltere'de Gladstone, muhafazakâr Başbakan Benjamin Disraeli'yi devirerek iktidara geldi. Gladstone'nun 1880-1885 tarihleri arasında yürüttüğü

başbakanlığı döneminde Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sınırladı ve desteğini çekti. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Bismarck Almanyası'na yönelerek destek alma çabasına girdi (Fromkin, 2016, s. 31-32; Graves, 1999, s. 19). Bu tarihten sonra Babıali'de İngiltere'nin nüfuzu azalırken buna mukabil Almanya'nın gücü arttı. Gladstone'dan sonra iktidara gelen muhafazakâr hükümetler durumu değiştirmeye çalışsalar da artık çok geçti. Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında ve diğer bölgelerde varlığını hissettirmesi dünya güçler dengesinde yeni bir dönemi başlattı (Ortaylı, 1981, s. 25-26). Çünkü 1871'de siyasi birliğini sağlayan Alman İmparatorluğu, adeta Rusya'nın yerini alarak İngiliz çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştı. Londra'da The Economist dergisinin editörü Walter Bagehot, Almanya yüzünden Rus yayılmacılığın korkmaya gerek kalmadığını, Rusya'nın Avrupa'nın korkmasını gerektirecek kadar güçlü olmadığını vurguluyordu. Bu gelişmeler çerçevesinde İngiltere gütmüş olduğu eski politikadan vazgeçerek 1907'de Rusya ile anlaşma yolunu izledi (Fromkin, 2016, s. 31-32).

1911'de Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni krizler baş gösterdi (Kocatürk, 2010, s. 7-8, 28). Osmanlı Devleti'nin parçalanması yönünde politika takip eden İngiltere, Osmanlı topraklarından daha büyük pay almak için Kıbrıs ve Mısır'a el koydu. Ayrıca Ege adalarının Yunanistan'a verilmesini destekledi (Kocatürk, 2013, C. 2, s. 14; Kocatürk, 2011, C. 1, s. 42-45; Demirci, 2006, s. 16-17). Osmanlı topraklarındaki Ermenilerle de ilgilenmeye başladı. İngiltere ile Osmanlı arasındaki yollar ayrıldığından taraflar I. Dünya Savaşı'nda karşı saflarda yer aldı. I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere, Hindistan yolunu güvenlik altına almak için Orta Doğu'yu denetiminde tutmak istedi. Bu nedenle kendisine bağımlı küçük oluşumları destekleme politikası izledi. Nitekim Batı Anadolu'da Yunanistan, Anadolu'da Ermeni ve Kürt devletleri, daha güneyde ise Arap şeyhlerine vadedilenlerle bölgeyi nüfuzu altına almaya çalıştı. Böylece Rusya'ya karşı bir set çekilmiş olacaktı (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2016, s. 139-140; Burak, 2004, s. 215-228).

İngiltere'nin söz konusu politikası Milli Mücadelenin kazanılmasıyla bozuldu. Zira Türk halkı, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlattıkları direnişi başarıya ulaştırdı ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşmasını imzaladı. Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye, Avrupa devletleri ile yıllardır süren sorunlarını belli bir uzlaşma zemininde çözdü ve bağımsız bir devlet olarak tanındı (Oran, 2016, C. 1, s. 238; Karakuş, 2004, s. 27). Ancak İngiltere, Lozan'daki sulh şartlarına rağmen Türkiye'yi kendi denetim mekanizması içinde tutmak için çeşitli diplomatik yöntemler kullanacaktı (Alacı ve Akdeniz, 2021, s. 179-180). Malum olduğu üzere askeri güç kullanamayacağı için Türkiye üzerinde baskı oluşturabileceği her konuda kartlarını sonuna kadar oynadı. Nitekim bu sebeplerden dolayı 2 Ekim 1923'te Müttefik devletlerin İstanbul'u tahliye etmesinden sonra Türk birliklerinin 5-6 Ekim 1923'te İstanbul'a girişi nedeniyle yapılan kutlamalar sırasında defne dalı koparmak amacıyla Haydarpaşa'daki İngiliz Mezarlığına girilmesini büyük bir krize dönüştürdü.

Esasen Türkiye ve İngiltere arasında sorun teşkil eden harp mezarlıkları meselesi, Lozan Antlaşması sırasında çözüme ulaştırılmıştı. Antlaşmanın "Çeşitli Hükümler" başlığı altında yer alan 124-136. maddeleri mezarlıklarla ilgili esasları tespit ediyordu. Taraflardan her biri 29 Ekim 1914 tarihinden itibaren savaş alanında can vermiş ya da

yaralanma, kaza ve hastalık yüzünden ölmüş askerleri ve denizcileriyle aynı tarihten bu yana tutsaklıkta ölmüş savaş tutsakları ve gözaltı edilmiş sivillerin kendi yetkileri altındaki topraklarda bulunan mezarlıklarına, mezarlarına, kemikliklerine ve onları anmak için dikilmiş anıtlarına saygı gösterecekler ve bunların bakımını sağlayacaklardı (madde 124) (Düstur, 1931, s. 124-125; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 43; Soysal, 1989, s. 132). Antlaşmanın diğer maddelerinde ise Türk Hükümeti; İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerine karşı kendi ülkesinde bulunan ve savaş alanlarında can vermiş ya da yaralanmış, kaza ve hastalık yüzünden ölmüş askerler, denizciler, tutsaklıkta ölmüş askerler ve denizciler, tutsaklıkta ölmüş savaş esirleri ve gözaltı edilmiş sivillere ait mezarları, mezarlıkları, kemiklikleri ve onları anmak için dikilmiş anıtları kapsayan toprak parçalarını (arsaları) bu hükümetlerin kullanımına ayrı ayrı ve sürekli olarak bırakmayı yükümlenir esası getirilmişti. Bunun gibi Türk Hükümeti, bir araya toplama mezarlıklar, kemiklikler kurmak ya da anıtlar dikmek için ilerde gerekli görülecek toprak parçalarını da sözü geçen bu hükümetlerin kullanımına bırakacaktı. Türk Hükümeti, bundan başka, söz konusu mezarlara, mezarlıklara, kemikliklere ve anıtlara giriş serbestliği tanımayı ve gerekirse burada cadde ve yollar yapılmasına izin vermeyi yükümleniyordu (madde 128) (Düstur, 1931, C. 5, s. 117; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 43; Soysal, 1989, s. 132-136). Lozan Antlaşmasında harp mezarlıkları meselesi tartışıldı ve böylece mezarlık alanları özel bir statüye kavuştu. Bu mezarlık alanlarının kullanımı Müttefik devletlere bırakıldı. Haydarpaşa İngiliz Harp Mezarlığı da bu statüye tabi idi.

Türk Hükümeti, Lozan Antlaşmasının bu hükümlerine göre harp mezarlıkları meselesini karşılıklılık esasına dayalı olarak çözüme ulaştırdı. Ancak Lozan Antlaşmasından sonra harp mezarlıkları meselesiyle ilgili ilginç süreçler yaşandı. Müttefik devletler ve özellikle İngiltere, Lozan sonrasında mezarlıklara yapılan münferit saldırıları Ankara Hükümetine baskı unsuru olarak kullanmaya çalıştı.

Çalışma Lozan Antlaşması sonrasında Türk-İngiliz ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini irdelemektedir. Bu bağlamda İngiliz mezarlığında bulunan bazı mezarların tahrip edilmesinin nedenleri, İngiltere'nin meseleye yaklaşımı, tahribatla ilgili Türk makamlarının yaptığı inceleme ve sonuçları, Türk tarafının mezarlıkların tahribine ilişkin tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. Bu kriz karşısında iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin yürütülmesi ve meselenin çözüme ulaşması için Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığının çabası üzerinde duruldu. Bu sorulara cevap bulmak için Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarından yararlanıldı.

Makalede ilk olarak Türk-İngiliz ilişkilerine değinildi. Ardından Lozan Antlaşması sonrasında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen tahribatın boyutu ve nedenleri üzerinde duruldu. Keza İngiliz diplomatik temsilcisi Neville Henderson'un meseleye yaklaşımı, İngiltere'nin Türkiye üzerinde baskı unsuru oluşturma çabası ve Türk tarafının İngiltere'ye karşı tutumu irdelendi. Çalışmanın diğer başlıklarında Türkiye'nin meseleyi çözmeye yönelik adımları değerlendirildi.

1. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı

1853-1856 Kırım Savaşı sırasında İngiltere, Rusya karşısında Osmanlı Devleti ile işbirliği içerisinde idi. Türklerle birlikte mücadele ederken yaralanan İngiliz askerleri, Haydarpaşa Hastanesinde tedavi edilmekteydi. Özellikle Alma ve Balaklava'da çarpışırken yaralanan İngiliz askerler, İngilizlerin Üsküdar Hastanesi olarak tanımladığı Haydarpaşa Hastanesine getiriliyordu. Hastanenin koşulları savaş başladığında yetersizdi. Yaralı kabileleri sökün edince personel ve malzeme ihtiyacı arttı. Harbin ilk devresinde hastanenin ihtiyaçlarıyla İngiliz elçiliği ilgilendi. 24 Ekim 1854'te İngiliz Elçisi Lord Stratford tarafından Lord Raglan'a gönderilen bir mektupta Üsküdar'daki hastane ile kışmaları ziyaret ettiğini, yapılması gereken çok iş olmakla birlikte yeni yaralıların getirilmiş olmasına rağmen büyük gelişme gördüğünü, doktor ve ilaç meselesinin yoluna sokulduğunu ifade ediyordu. 4 Kasım 1854'te Florence Nightingale, İstanbul'a ulaştı ve hastane işleriyle meşgul olmaya başladı (Lord Stratford, 1959, s. 238-239). Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Haydarpaşa Hastanesinde tedavi gördükleri sırada yaşamını yitiren askerler için civardaki bir mahallin mezarlık yeri olarak tahsis edilmesiyle oluşmuştu. Bu mezarlık alanı daha sonraki yıllarda genişletildi (BOA, A.AMD, 59/51, 001, H. 29.12.1271). Mezarlık arazisi 1855'te Sultan Abdülmecit tarafından İngiltere'ye tahsis edildi. Bu tarihten itibaren İngiltere, mezarlığın bakım ve onarımını üstlendi (Sağ, 2016, s. 100). Mezarlık içine Kraliçe Victoria'nın emri ile 1858'de 28 metre yüksekliğe sahip Kırım Savaşı Anıtı dikildi. İstanbul'da Anadolu yakasında bulunan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve anıtı, Islahat Fermanı sonrasında İngilizlerin İstanbul'daki ilk yapı faaliyetiydi. Mezarlık otuz dönümlük bir alana yayılmış olup mezarlığın kuzeyinde bulunan alanda Kırım Savaşı'nda yaralanarak İstanbul'a intikal eden ve Haydarpaşa Hastanesinde tedavi altındayken yaşamını yitiren askerler defnedilmişti. Mezarlığın güney bölümünde ise yine Kırım Savaşı sırasında kolera nedeniyle vefat eden 6.000 İngiliz askeri bulunuyordu. Mezarlık, Kırım Savaşı sırasında yaşamını yitiren İngiliz askerleri için oluşturulmuş ise de daha sonraki yıllarda çeşitli vesileler ile Osmanlı topraklarında yaşamını yitiren İngiliz askerler ve devlet görevlilerinin defnedildiği bir yer oldu (Sağ, 2016, s. 95-9; Sağ ve Keskin, 2020, s. 233-234; Kaya, 2022, s. 157).

İngiliz Sefareti açısından mezarların toplu bir yerde bulunması önemliydi. Sefaret tarafından yapılan başvurular padişah tarafından da uygun görülmesi halinde farklı bölgelerde bulunan İngiliz askerlerin mezarları Haydarpaşa'ya nakledilmekte idi. Örneğin 8 Aralık 1891 tarihli olup Hariciye Nazırı tarafından Sadarete yazılan bir tahriratta, İngiliz Sefaretinin başvurusu üzerine padişah fermanı ile Beykoz kabristanına defnedilmiş olan İngiliz askerlerin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesine izin verildi. Hariciye Nazırı bu nakil sırasında askerler tarafından bir saygı duruşu icra edilmesinin uygun olacağını, yapılacak bu törenin İngiltere üzerinde pek büyük hissi tesir oluşturacağını ifade ediyordu. Ancak belgeden anlaşıldığı üzere bu tören daha sonraya kalmış olmalıdır. Zira Hariciye Nazırının belirttiğine göre, İngiliz sefiri yakalandığı nezleden dolayı doktor tavsiyesiyle istirahatteydi. İyileşmesinin ardından İngiliz sefirinin Londra ve Berlin'e seyahat etmek zorunda olduğu da bildiriyordu (BOA, Y.PRK.HR, 15/20, 8 Aralık 1891).

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilen İngiliz askerler sadece İstanbul içinden değildi. Aynı zamanda Kırım Savaşı sırasında ölen ve Çanakkale'ye defnedilen İngiliz askerlerin de kemiklerinin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesine ilişkin istekler söz konusu oluyordu. Örneğin Biga Mutasarrıfı Cemil Bey tarafından 8 Haziran 1900'de gönderilen ve Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi tarafından değerlendirilen bir tahriratta İngiliz konsolosu, Kırım muharebesinde ölen ve Çanakkale'ye defnedilen İngiliz askerlerin kemiklerinin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına defnedilmesi için resmi bir müracaatta bulunmuştu. Söz konusu müracaata ne yolda muamele edileceği hususunda emir ve irade buyurulması isteniyordu (BOA, Y. PRK.PT, 20/28, 003, 8 Haziran 1900).

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere ile siyasi ilişkiler kesildiği için Osmanlı topraklarındaki İngiliz haklarını ABD Büyükelçiliği üstlendi (Şahin, 2021, s. 154). ABD Büyükelçiliği, İngiltere'nin isteği üzerine resmi olarak mezarlığın koruyuculuğunu ve sorumluluğunu da üzerine aldı. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı 1916'da Osmanlı askerlerinin denetimi altına girdi. Ancak aynı yılın sonunda askerler burayı tahliye etti. ABD'nin Nisan 1917'de İngiltere'nin yanında savaşa girmesi üzerine bu kez İngiliz haklarını Felemenk Büyükelçiliği korumaya başladı. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı askerleri tarafından tahliyeden sonra mezarlığa tekrar bir müdahale gereği ortaya çıkmıştı. Bu durum Felemenk Büyükelçiliği tarafından gönderilen bir tahriratta dile getiriliyordu. Anılan büyükelçilik tarafından 18 Ağustos 1917'de Babıali Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığının 1916'da Osmanlı askeri yetkililerinin denetimi altına girdiği hatırlatılıyordu. Ancak yılın sonunda müdahale sonlandırılmıştı. Mektubun devamında Osmanlı makamlarının, mezarlığa tekrar müdahale etmesinin sebepleri soruluyordu. Zira mezarlıktaki müstemilata Türk askerlerinin yerleştirileceği haber alınmıştı. Hatta mezarlıktaki bahçıvanın evinin anahtarı talep edilmişti. Felemenk Sefareti, bu süreçte herhangi bir sorun çıkmaması için mezarlık çalışanlarını uyardı. Elçilik yetkilileri, mezarlığa yeniden müdahale edilmesinin sebeplerini öğrenmek istiyordu (BOA, HR.SYS, 2439/10, 001, 18 Ağustos 1917).

Felemenk Sefaretinin bu sorusu Hariciye Nezareti tarafından 27 Ağustos 1917'de Başkumandanlık Vekâletine yazıldı. Söz konusu yazıya göre 1916 senesinde askerler tarafından denetim altına alınan Haydarpaşa'daki İngiliz Mezarlığı anılan senenin sonunda tahliye edilmişti. Tahliye sürecinde Hariciye Nezareti tarafından ABD Sefaretine gönderilen tebligat üzerine mezarlık bekçisi de vazifesini ifaya başlamıştı. Ancak bilahare mezarlığın bahçıvanına tahsis edilmiş olan hanede Osmanlı askerlerinin iskân edileceği gerekçesiyle mezarlığın anahtarı bekçiden tekrar talep edildi. Esasen Felemenk Sefareti tarafından bekçiye verilen talimatta Osmanlı memurlarının bu hususta ısrar etmeleri halinde anahtarı verebileceği bildirilmişti. Felemenk Sefaretinden gönderilen bir takrirden evvelce tamamen tahliye edilen mezarlığın tekrar neye dayanarak işgal edildiği sorulmuştu. Bu soruya ne yönde cevap verilmesi gerektiği Başkumandanlık Vekaletine soruldu (BOA, HR.SYS, 2439/10, 002-003, 25-27 Ağustos 1333). Öyle anlaşılıyor ki mezarlıktaki haneler, Osmanlı askerlerinin barınması için kullanılmak istenmekteydi.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında yaşamını yitiren çok sayıda İngiliz asker, Haydarpaşa İngiliz Harp Mezarlığına defnedildi. Hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bulunan İngiliz askerlerine ait kemikliklerin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesi için kararlar alındı. Mesela İcra Vekilleri Heyetinin 24 Nisan 1929 tarihli toplantısında Kars'ta İnönü Meydanı civarındaki İngiliz askerlerine ait kemikliklerin, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakli için İngiliz memurların Kars'a girmesine izin verildi (BCA, 30.18.1.2/3-23-17, 24.04.1929).

2. Lozan Antlaşması Sonrasında İstanbul'un Tahliyesi ve Haydarpaşa Harp Mezarlığının Tahribi Meselesi

a) Mezarlığın Tahribinin Nedenleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Lozan Antlaşmasını, 23 Ağustos 1923'te onayladı. Antlaşma onaylandığı gün İtilaf devletlerine de bildirildi (Kalemlı, 2018, s. 115-116). Lozan Antlaşmasının gereği olarak İtilaf devletleri altı hafta içerisinde İstanbul'u tahliye edeceklerdi (Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 109-111). İstanbul'un tahliyesine yönelik faaliyetler 2 Ekim 1923'te tamamlandı ve Müttefiklerin son birlikleri yapılan törenin ardından şehirden ayrıldı (Bakar, 2009, s. 45-46; Kalemlı, 2018, s. 115-116). Yunanlılar tarafından "*demir tümen*" olarak adlandırılan ve Gebze'de bulunan H. Hüsnü Paşa komutasındaki I. Tümen, 4 Ekim'de Gebze'den İstanbul'a hareket etti. 5 Ekim sabahı Göztepe'ye intikal eden tümen burada halkın önünde bir resmigeçit yaptı. Bilahare Kadıköy-Haydarpaşa hattında ilerleyen birlik geceyi Haydarpaşa'da geçirdi. Birlikler 6 Ekim sabahı Üsküdar'dan araba vapuru vasıtasıyla İstanbul tarafına nakledildi. Aynı saatlerde III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa, Hereke'den vapurla hareket ederek saat 10:00'da İstanbul'a ulaştı. Burada devlet ricalinin de hazır bulunduğu bir resmigeçit icra edildi. Türk ordusunun İstanbul'a girişi halk nezdinde büyük bir coşku yarattı. Türk ordusu beş sene sonra İstanbul'a kavuşmuştu. İstanbul basını halkın coşkusunu sütunlarına taşıdı. Vatan gazetesinin 3 Ekim tarihli nüshasında Ahmet Emin Bey, Türk halkının, İtilaf kuvvetlerinin gitmesini coşku ve sevinçle karşıladığını ancak vakardan ayrılmadığını belirtiyordu (Ahmed Emin, 1339, s. 1; Bakar, 2009, s. 48-49).

Türk birliklerinin Kadıköy'e girişi sırasında yaşanan sevinç ve heyecan nedeniyle kutlamalar sırasında küçük çaplı bazı olaylar yaşandı. İstanbul'un Müttefik kuvvetleri tarafından tahliye edilmesinden beş gün sonra yani 7 Ekim 1923'te İngiltere, mezarlıklarına saldırıldığına ilişkin şikâyetle bulundu. İngiliz Sefareti temsilcisi Neville Henderson, Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığında bulunan mezarların tahrip edildiğini ihbar ediyordu. Bunun üzerine polis vasıtasıyla yapılan tahkikatta bazı mezarların tahrip edildiği anlaşılmıştı (BOA, HR.İM, 21/171, 7 Ekim 1339). Polis tarafından yapılan tahkikata göre 6 Kasım 1923 günü Türk ordusunun Kadıköy'e girişi şerefine süsleme yapılacaktı. Süsleme için gerekli olan defne dallarının tedariki amacıyla Kadıköy bohça hamalları çavuşu Kahraman adından bir kişinin teşvikiyle Hasan, İsrail Şükrü, Hamdi, Kamil, Selahaddin, Süleyman ve Jak adındaki hamallar duvardan atlayarak mezarlığa girmiş, bir miktar ağaç dalı keserek dışarıya çıkmışlardı. Bu durum şahısların kendi itiraflarıyla tespit edilmişti. Ancak olay bununla kalmamış,

ertesi gün de ellerinde çekiç bulunan Kürd Ali ve ona eşlik eden Hüseyin Ahmet, mezarlığın Hürriyet Oteli arkasındaki duvarından aşarak mezarlığa girmişlerdi. Anılan kişiler bir süre mezarlık alanında kaldıktan sonra buradan ayrılmışlardı. Polis tarafından yapılan soruşturma sırasında şahıslar mezarlığa girdiklerini itiraf etmişlerdi. Mezarlığa girmekteki amaçlarının ise fıstık toplamak olduğunu belirtmişlerdi. Şahısların ifadesine göre mezar taşlarını kendileri tahrip etmemişti. Ancak görgü tanıkları şahısların mezarlığa çekiçlerle girdiğini bildirmekteydi. Onlar mezar taşlarını tahrip etmediklerini dile getirirler de bu kişilerin çekiçle mezarlığa girmeleri tahribata sebep oldukları ihtimalini kuvvetlendirmekte idi. Diğer şahısların ise mezar taşlarını tahrip etmedikleri sadece defne dalı koparmak maksadıyla mezarlığa girdikleri anlaşılmıştı (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

İngiliz temsilci Neville Henderson durumdan rahatsızdı. Meseleden kaynaklı olarak İngiltere'nin rahatsızlığını Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'e bildirdi. Adnan Bey, Henderson'dan aldığı mektup ve İngiltere'nin durumdan rahatsızlığını Hariciye Vekâletine bildiren bir tahrirat gönderdi. Söz konusu mektupta İngiliz Sefaretinin bu hareketi protesto ihtimalinin olduğunu bildirdi. Öte yandan yaşananların İngiliz parlamentosunda da olumsuz bir tesir yaratabileceğinin altını çizdi. Adnan Bey, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında Kırım Savaşı'nda Türk askerleriyle birlikte savaşan İngiliz askerlerinin bulunduğunu dile getirerek bu olayın daha fazla büyümeden ivedilikle önüne geçilmesi için öneriler sundu. Meselenin ayrıntısıyla ve titizlikle araştırılması için vilayete ve polis müdüriyetine emir verilmesini istedi. Ayrıca uygun bulunması halinde matbuat aracılığıyla bu duruma bir açıklık getirilmesinin uygun olacağını dile getirdi (BOA, HR.İM, 21/171, 7 Ekim 1339). Hükümet konuyu titizlikle ele aldı ve çok yönlü bir soruşturma başlatıldı. Ayrıca Adnan Bey tarafından Henderson'a gönderilen mektupta olayda bir art niyet olmadığı, suçluların bir an evvel cezalandırılacağı belirtildi.

Adnan Bey, 8 Ekim 1923'te bir önceki şifresine zeyil olmak üzere Hariciye Vekâletine bir şifre daha göndererek yeni gelişmeleri aktardı. Söz konusu şifrede Neville Henderson'dan bir hususi mektup aldığını, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına yapılan tahribattan sonra bu durumun tekrar etmemesi için alınan tedbirlerden dolayı Henderson'un kendisine teşekkür ettiğini belirtti. Henderson bu mektubunda ayrıca bu işi yapan şahısların cezalandırılmasını, bu gibi durumların tekrarının men edilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını, olaya cüret eden kişilerin bu bölgede bulunan hamallar olduğunu, defne dallarını toplamak bahanesiyle mezarlığa girdiklerini belirtiyordu. Tahribatı görmek için bizzat kendisinin mezarlığa gideceğini, İngiliz mezarları kırılmamış ise hiçbir problemin çıkmayacağını ifade etti. Ayrıca mektubun devamında bilhassa Haydarpaşa Mezarlığının, Kırım Savaşı'nda Türk askerleri ile yan yana vuruşan İngiliz askerlerden oluştuğu düşünüldüğünde hadisenin üzüntü verici bir şekil alacağını zikretti. Adnan Bey, Henderson'un bu hususi mektubunu aldıktan sonra kendisini bizzat ziyaret etti. Görüşme sırasında Henderson kendisinin mezarlığı ziyaret ettiğini, on yedi kadar mezar taşının çekiçle kırılmış olduğunu, bu durumun İngiltere'ye aksetmesi halinde olumsuz tesirler yaratacağını belirtti. Ancak Türk Hükümetinden bir cevap almadıkça bu meseleyi İngiltere'ye bildirmeyeceğini

sözlerine ekledi. Adnan Bey ise Henderson'a verdiği cevapta meselenin üzüntü verici olmakla birlikte bunda bir kasıt olmadığını vurguladı. Adnan Bey'e göre hadisenin İngiltere'ye bildirilmesine gerek yoktu. Bu işe cüret edenler hakkında gerekli incelemenin titizlikle yapılacağını ifade etti. Henderson ise gerekli takibatın ciddiyetle yapılmaması ve faillerin kanun dairesinde cezalandırılmamaları halinde hadisenin tekrarından korktuğunu dile getirdi. Adnan Bey, bu konunun dikkatle inceleneceğini ve gerekenin yapılacağını bildirince mesele bir süreliğine kapandı (BOA, HR.İM, 21/181, 8 Ekim 1339/1923).

İstanbul Murahhaslığı meseleyi detaylı olarak ele almakta idi. Henüz Henderson ile görüşme yapılmadan evvel olay araştırılmaya başlanmıştı. Bu bağlamda III. Kolordu Komutanlığından 9 Ekim 1923'te Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığına gönderilen bir yazıda İstanbul Merkez Kumandanlığından alınan 6 Ekim 1923 tarihli yazıya atıfta bulunularak olayın 5-6 Ekim gecesi bazı şahıslar tarafından yaklaşık on kadar mezar taşının haçlarının kırılması sonucunda gerçekleştiği doğrulanıyordu. Yazıda ayrıca Lozan Antlaşmasınının 124. maddesi gereğince tarafların kendi yetkileri altındaki topraklarda bulunan mezarlıkların muhafazasını taahhüt ettiklerinden gereğinin yapılması istenmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 013, 9 Ekim 1339). Hükümetin güven verici açıklamaları Henderson'u rahatlatmış ve mesele bir süreliğine de olsa kapanmıştı.

Saldırının Kadıköy'deki hamallar tarafından gerçekleştirilmiş olması ilginçti. Hamallar, Osmanlı coğrafyasının daha çok İstanbul, İzmir ve İskenderun gibi liman kentlerinde örgütlü olarak çalışmaktaydı. Bu işçiler, iskele ve limanlardaki malın öncelikle gemilerden indirilmesi, ardından arabaların giremediği dar yollardan pazarlara ve hanlara taşınmasını sağlıyordu. Hamallar zamanla esnaf loncası içerisindeki nüfuz ve etkinliklerini artırarak sosyal ve siyasal düzene etki etmeye başlamışlardı (Lüleci, 2018, s. 232-233). Zira hamallık İstanbul'da iyi örgütlenmiş bir esnaf teşkilatı idi. Bu örgütlenme nedeniyle özellikle Osmanlı'nın son döneminde İttihat ve Terakki mensupları, düşman olarak gördüklerini hamallarla yıldırıyordu (Göktaş, 1994, s. 535; Köksal, 2019, s. 20). Öte yandan Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan iktisadi boykot hareketlerinde de hamalların büyük bir etkisi vardı (Elmacı, 1997, s. 155-162). Haydarpaşa İngiliz mezarlığında yapılan tahribatın hamallar tarafından icra edilmesi bu durumun bazı çevreler tarafından örgütlenmiş olabileceğini akla getirmekle birlikte eldeki veriler bu tezi tam olarak doğrulamaktan uzaktır.

Tahribatın hamallar tarafından yapılması İngiliz basınına da yansımıştı. Yorkshire'de yayımlanan The Daily Mail gazetesi 10 Ekim 1923'te "*İngiliz Mezarları Tahrip Oldu*" başlığını taşıyan bir haberle olayı kamuoyuna duyurdu. Anılan haberde Türklerin, dekorasyon için yeşillik topladıklarına inandıkları kişilerin Haydarpaşa'daki Kırım Mezarlığına girerek mezar haçlarını tahrip ettikleri bilgisine yer verilmekte idi. Haberde şu ifadeler yer alıyordu;

"Manchester Guardian muhabiri, kentin zafer kutlamaları için yeşillik topladığına inanılan kişilerin Haydarpaşa'daki Kırım Mezarlığına girerek on sekiz İngiliz askerinin mezarındaki haçları tahrip ettiğini bildirdi. Dün Yüksek Komiser Vekili Bay Henderson, üzüntüsünü ifade eden Adnan'ı protesto etti ve

mezarlara daha fazla müdahale edilmesini önlemek ve ilçe polis memurlarının cezalandırılmasını sağlamak için harekete geçti (British Graves Disturbed, The Daily Mail, 1923, s. 3).

Yorkshire’de yayımlanan Sheffield Daily Telegraph adlı gazetenin 10 Ekim tarihli nüshasında olay “*Türk Vandallar. Kırım Mezarlığındaki Mezarlara Saygısızlık*” başlığıyla okuyucuya duyurulmuştu. Anılan haberde İstanbul’daki Reuters ajansından alınan bilgi referans gösterilerek İstanbul’daki Kırım Mezarlığının çoğu sivil bölümündeki mezarlarda bulunan bir dizi haçın, yakın zamanda muhtemelen hamallar tarafından tahrip edildiği bilgisi paylaşıyordu (Turk Vandals, Sheffield Daily Telegraph, 1923, s. 6). Keza Yorkshire Post gazetesi ise olayı farklı bir boyuta taşıyordu. Anılan gazetenin 10 Ekim 1923 tarihli nüshasında hamallar “*siyasi lonca üyeleri*” olarak nitelendirilerek mezarlığa giren kişilerin sivil mezarlar üzerinden hatta çocuk mezarlarının üzerinden geçerek İstanbul’un tahliyesi sırasında mezarları tahrip ettiklerini dile getiriyordu. Haber şu şekilde idi:

“Çoğunluğu Kırım Mezarlığının sivil bölümündeki çocuk mezarlarının üzerinde bulunan bir dizi haç, yakın zamanda, Kemalist birliklerin (şehre) gelişini karşılamak üzere sokakları süslemek amacıyla yeşillik elde etmek isteyen muhtemelen hamallar (siyasi lonca üyeleri) tarafından tahrip edildi. İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Neville Henderson, yetkilileri protesto ederek suçluların cezalandırılmasını ve polis şefinin görevden alınmasını talep etti. Yetkililer, Bay Henderson’un taleplerini yerine getirmeye söz verdiler” (Turkish Desecration of Crimean Graves Demand for Redress, Yorkshire Post, 1923, s. 10).

İngiltere’nin Lincolnshire kentinde yayımlanan Lincolnshire Echo gazetesinin 10 Ekim tarihli nüshasında da haber aynı şekilde yer almıştı. (Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress, Lincolnshire Echo, 1923, s. 3; Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress, The Yorkshire Post, 1923, s.10).

Çocuk mezarlarının tahribine ilişkin vurgu İrlanda gazetelerinde de dile getirilmekte idi. Örneğin Kuzey İrlanda Antrim’de yayımlanan Northern Whig ve Belfast News-Letter gazeteleri “*Vandalizm İddiası*” başlığıyla verdikleri haberde “*Türkiye’de Kırım Mezarlığındaki Mezarlar Soyuldu*” ifadesini kullanıyordu. Haberin devamında İstanbul’daki Kırım Mezarlığının sivil bölümündeki çoğunlukla çocuk mezarlarının üzerinde bulunan bir dizi haçın yakın zamanda yok edildiği bilgisi paylaşılırken siyasi bir örgütlenme içinde olan hamalların olayın çıkmasında etkili olduğu dile getirilmekte idi (Alleged Vandalism, The Northern Whig, 1923, s. 7; Alleged Turkish Vandalism in Crimean Cemetery, Belfast News-Letter, 1923, s. 2).

Londra merkezli Illustrated Police News adlı gazete ise İstanbul’daki Kırım Mezarlığındaki on sekiz İngiliz askerinin mezarlarının “*kabadayılar*” tarafından tahrip edildiği ve İngiliz maslahatgüzarı Neville Henderson’un olaya müdahale ettiği bilgisine yer vermekte idi (Weekly Letters, Illustrated Police News, 1923, s. 6). Haydarpaşa İngiliz mezarlığına saldırı sadece Londra merkezli gazetelerde dillendirilmedi. Aynı zamanda İngiltere’nin diğer şehirlerinde yayımlanan yerel gazeteler de olayı sütunlarına taşıdı. Örneğin İngiltere’nin Kent şehrinde yayımlanan

Westerham Herald gazetesinin 20 Ekim 1923 tarihli nüshasında yer alan haberde İstanbul'daki Kırım Mezarlığındaki on sekiz İngiliz askerinin mezarlarının, “*kabadayılar*” tarafından tahrip edildiği ve İngiliz maslahatgüzarı Nevile Henderson’un ise durumu protesto ettiği bildiriliyordu (Peter the Great’s Wig, Westerham Herald, 1923, s. 3). İngiltere’nin Gloucestershire şehrinde yayımlanan Gloucestershire Chronicle gazetesinin 13 Ekim 1923 tarihli nüshasında da aynı haber benzer cümlelerle dillendirilmekte idi (Gloucestershire Chronicle, 1923, s. 4). Norfolk’ta yayımlanan Diss Express adlı gazete de aynı haberi tekrarlayarak İngiliz maslahatgüzarı Neville Henderson’un Adnan Bey’i protesto ettiğine yer veriyordu (Peter the Great’s Wig, Diss Express, 1923, s. 3). Keza Suffolk’ta yayımlanan The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser gazetesinin 24 Ekim 1923 tarihli nüshasında da haber aynı cümlelerle okuyucuya duyuruldu (Peter the Great’s Wig, The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser, 1923, s. 3).

b) Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesinin Yeniden Alevlenmesi

Hükümetin gerekli araştırmayı yapması ve güven veren açıklamalarından sonra Henderson bir süre meseleyi dillendirmedi. Ancak İngiliz mezarlık bekçisinin defne dalı koparmak için gelen hamallara mani olamayacağını anlayınca polise müracaat ettiğini ve polisin nezaketsiz şekilde “*men ederiz, icabına bakarız*” tarzında cevap verdiği halde hiçbir tedbir almadığını ifade etmesi üzerine olay yeniden alevlendi. Polisin yaptığı inceleme sonucunda bazı mezarların tahrip edildiği anlaşılmıştı. Bu arada Kadıköy Polis Merkezi, mezarlığı tahrip eden şahısların bulunamadığını ifade ediyor ve hatta hadisenin mezarlık bekçisi tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini dillendiriliyordu. Adnan Bey, bu açıklamaya tepki gösterdi. Kadıköy Polis Merkezinin olayı gerçekleştirenlerin bulunamadığına dair verdiği raporda hadiseyi gerçekleştiren kişinin İngiliz mezarlık bekçisi olabileceğine yönelik beyanının son derece “*gülünç bir cevap*” olduğunu belirtti. Adnan Bey, daha önceki telgrafına atıfta bulunarak basın aracılığıyla bu hareketin takibini ve suçluların cezalandırılmasının hükümet tarafından sağlanacağına dair bir açıklama yapılmasının uygun olacağını tekrarladı. Bu şekilde olayın İngiltere’deki olumsuz tesirinin azaltılacağını, N. Henderson’a da ona göre tebligat yapılacağını bildirdi. Ayrıca bu önerilerin uygun olup olmadığını sordu (BOA, HR.İM, 21/181, 8 Ekim 1339).

Öyle anlaşılıyor ki bu mesele Polis Müdüriyetinin mezarlığın tahribiyle ilgili yaptığı açıklama sonrasında daha da alevlendi. Zira Adnan Bey’in Hariciye Vekâletine gönderdiği 15 Ekim 1923 tarihli yazısında kapanmış olan Haydarpaşa Mezarlığı meselesinin Polis Müdürünün yaşanan hadisenin ehemmiyetsiz olduğuna ve aslının değiştirildiğine dair beyanını üzerine tekrar açıldığını hatırlatıyordu. Henderson, Adnan Bey’e İngiliz milletinin mezarlıklara çok önem verdiğini ve fakat meselede bir kasıt olmadığına kani olduğu için Londra’da sebep olacağı tesiri izaleye çalıştığını fakat Polis Müdüriyetinin bu açıklamasıyla kendisinin oldukça zor bir duruma düştüğünü bildirdi. Ayrıca on yedi mezar taşının özel olarak çekiç ile kırılmasının “*tuhaf ve adî bir vaka olduğu*” şeklindeki bir değerlendirmenin hükümet memuru tarafından dillendirilmesinin doğru olmadığını ifade etti. Anlaşılan o ki Henderson’da bir güvensizlik oluşmuştu. Zira Henderson, hükümetin bu beyanını tasvip edip

etmediğini de sordu. Adnan Bey tarafından Henderson'a verilen cevapta kendisinin Polis Müdürünün beyanatını görmediğini, yanlış bir tercüme yapılmış olabileceğini, meseleyi araştıracağını bildirdi. Henderson'un durumdan çok müteessir olduğunu, bu gibi hareketlerin İngiliz kamuoyunda büyük bir infial yaratacağını ve bilhassa polis tarafından bu şekilde beyanatta bulunulmasını Londra'ya bildirmek mecburiyetinde olduğunu söyledi. Bunun üzerine Adnan Bey, bu meselenin abartılmaması gerektiğini, failerin yakalanarak hak ettikleri cezaya çarptırılacaklarını beyan etti. Henderson ise mezarlıktaki zarar ve ziyanın takdir edilmekte olduğunu ve yakında bir nota ile bu zarar ve ziyanı talep edeceğini ifade etti (BOA, HR.İM, 54/2, 15 Ekim 1923).

Henderson, 21 Ekim 1923'te TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Doktor Adnan Bey'e mezarlıkların tahribi sonrasında zarar ziyan tablosunu bildiren bir nota gönderdi. Söz konusu notada;

Görüşmelerimiz ve Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığının ihlali ile ilgili olarak Ekselanslarına gönderdiğim kişisel mektubumdan sonra, burada size, yıkılan mezarların restorasyonu için gerekli olan masrafların ayrıntılı bir tahminini göndermekten şeref duyarım. Bu fiyat teklifi, yalnızca gerekli mermerin İtalya veya Yunanistan'dan ithalatına Türk makamları tarafından izin verilmesi durumunda geçerlidir. Yetkili Türk makamlarının masrafları kendilerine ait olmak üzere bu masrafları karşılamaya hazır olduklarından şüphem yok ve meblağın bana ödenmesi için bu tahmini fiyatları kendilerine iletirseniz minnettar olurum. En yüksek saygılarımı lütfen kabul edin efendim. İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Neville Henderson, Konstantinopolis 21 Ekim 1923 (BOA, HR.İM, 54/2, 21 Ekim 1923).

Henderson, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı için çıkarmış olduğu maliyet listesini sundu. Bu listede tahrip olan mezar sayısı, çitlerin detayları ve kırık haç onarım maliyetleri de yer almakta idi (BOA, HR.İM, 54/2, 002, 21 Ekim 1923). Liste şöyleydi;

Sıra No	Onarılacak Mezar	Çitlerin Detayı	Onarım Maliyet(₺tqs)
1	4. W. Smythes	kırık haç (mermer)	50.00
2	23. H. Harvey	kırık haç (mermer)	170.00
3	26. E. Panglo	kırık haç (mermer)	120.00
4	44. E. A. Todd	kırık haç (mermer)	50.00
5	45. M.C. Marshall	kırık haç (mermer)	50.00
6	14. H.M. Wills	kırık demir çit	80.00
7	86. B.D. Heidenstam	kırık haç (mermer)	150.00
8	99.L.M. La Fontaine	kırık haç (mermer)	60.00
9	104. E.H.Edwards	kırık haç (mermer)	7.50
10	108. G. Fyfe	kırık haç (mermer)	7.50
11	97. M.S. Thomas	devrilmiş haç	.20
12	296. V.E.Lowther	kırık haç	80.00
13	236. C. Maunder	kırık haç	60.00
14	142. M.L.Knight	devrilmiş haç	20
15	255. G.S. Biddulph	kırık haç	60.00

16	258. I. Vere	dört kırık melek	600.00
17	253. Sir H. Wood	iki kırık haç	120.00
	Toplam		1.665.40

c) İngiltere'nin Baskısı ve Mezarlık Krizinin Büyümesi

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribat iddiası uzun müddet İngiliz Yüksek Komiserliği ile Hariciye Vekâleti İstanbul Muarahaslığı arasında görüşme ve yazışmalara sebep oldu. Henderson, Adnan Bey ile bir görüşme yaparak, bu meselenin İngilizler üzerinde derin bir tesir yarattığını bildiren bir nota verdi. Henderson'un rahatsız olduğu bir diğer husus ise tahribatın faillerinin yakalandıktan sonra sadece bir hafta hapis cezasına çarptırılmalarıydı. Henderson, gerek suçluların aldıkları cezalar ve gerekse mahalli polisin tutumunun Britanya İmparatorluğu Hükümeti üzerinde büyük bir olumsuz tesir yarattığını bildirdi. Hatta Lord Curzon'un telgraf emri gereğince Türk Hükümetinin mahalli memurlarının bu vakada takındıkları hal ve tavır ile tamir masrafları hakkındaki talebi reddetmesi halinde Britanya Hükümetinin meselenin vahametini basın yoluyla neşr ve ilan edeceğini Adnan Bey'e bildirdi. Adnan Bey, Henderson ile arasında geçen bu görüşmeyi 24 Ekim 1923'te Hariciye Vekaletine ilettiler (BOA, HR.İM, 22/152, 001-003-004, 24 Ekim 1923). Konuşmalardan da anlaşılacağı üzere Henderson, basını bir silah olarak kullanarak baskıyı artırmaya başlamıştı.

İngiltere'nin bu baskısı anlaşılır gibi değildi. Adnan Bey, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribatın maksatlı ve planlı bir hadise olmadığını anlatmak amacıyla 26 Ekim 1923'de tekrar Henderson ile bir görüşme yaptı. Bu konuda basın kullanılarak bir hücum yapılmasının uygun olmadığını, Türkiye'nin bu meseleyi gerektiği şekilde incelediğini ve asla tasvip etmediğini, polis memurlarının ise işlerini büyük bir titizlikle yürüttüklerini ifade etti. Bu açıklamaya rağmen Henderson iddialarını sürdürerek Türkiye'nin bu meseleyi hafife aldığını, polis memurlarının konuya titizlikle eğilmediğini, hatta vakaya sebep olduklarını, mezarlıktan kopartılan defne dalları ile polis merkezinin donatıldığını, İngiltere'nin bu konuya son derece ihtimam gösterdiğini uzun uzadıya anlattı. Bu arada mezarlıkların onarılması için tahsisat talebini de yineledi. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribinin Londra gazetelerinde yazılacağını, bunun için Adnan Bey'i önceden haberdar etmek istediğini bildirdi. Öyle anlaşılıyor ki bu mesele İngiltere için kapanmamıştı. Adnan Bey bu görüşmeyi aynı gün Hariciye Vekaletine bildirdi (BOA, HR.İM, 22/161, 001-002, 26 Ekim 1923). Henderson, 29 Ekim 1923'te Adnan Bey'e bir mektup daha göndererek Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına zarar vermektense dolayı suçlu bulunanlara ve ihmali görülen polis memurlarına ne gibi cezalar verildiğini sordu (BOA, HR. İM, 54/2, 005-006, 29 Ekim 1923).

Anlaşıldığı üzere İngiltere, mezarlığa kasıtlı bir saldırı yapılmadığı hususunda Ankara Hükümetiyle mutabıktı. Ancak sürecin iyi yönetilemediği hususunda hükümete bir eleştirisi söz konusuydu. Bu eleştiriler şu şekilde sıralanabilir;

- 1) Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribat kasıtlı değildi, ancak Türk Hükümeti tahribatın ardından meseleye titizlikle eğilmemiş ve durumu hafife almıştı.

- 2) Polis merkezi gerek söylemleri ve gerekse eylemleriyle görevini tam anlamıyla yerine getirmemişti. Mezarlıktan kopartılan defne dallarıyla polis merkezinin süslenmesi buna kanıt olarak gösterilmişti.
- 3) Mezarlığı tahrip eden kişiler hakkında yeterli ceza verilmemişti.
- 4) Türk Hükümeti kişilerin yaptığı suçlardan hükümetin sorumlu olamayacağını gerekçe göstererek mezarlıkların onarımı hususunda İngiltere'nin talep ettiği tahsisatı vermek istememişti.

TBMM Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı, Henderson'un bu eleştirilerine cevap vermek ve suçlulara verilen cezaları öğrenmek üzere 30 Ekim 1923'te Polis Müdüriyetine bir yazı gönderdi. Yazıda Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen tahribat ve faillerine ne şekilde ceza verildiği ve bu hususta ihmali görülen zabıta memurları hakkında ne gibi bir muamele yapıldığı soruldu (BOA, HR.İM, 54/2, 002-004, 007, 30 Kanunuevvel 1339).

İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Dersaadet Murahhaslığına gönderilen 1 Kasım 1923 tarihli cevabi yazıda Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında tahribat yapıldığı hakkında alınan ihbar üzerine derhal tahkikat yapıldığı, Nazif oğlu Abidin, Kerim oğlu Şükrü, İlya oğlu Jak, Sadık oğlu Hamdi, Kerim oğlu Kamil, Ömer oğlu Selahaddin, Abidin oğlu Süleyman, Kürd Süleyman ve Kürd Ali adlı şahısların bu tahribatı yaptığının anlaşıldığı bildirildi. Ayrıca şahısların hepsi hakkında inceleme yapılarak evraklarıyla birlikte Üsküdar Bidayet Müdde-i Umumiliğine teslim edilerek burada yapılan mahkeme neticesinde birer hafta müddetle hapislerine karar verildiği ifade edildi. Keza bu hususta zabıtaya hadisenin olduğu anda iki defa malumat verildiği iddiasının doğru olmadığı, ancak hadiseden sonra müracaat edildiği, ilgili memurların da vazifelerini yerine getirmiş oldukları ve memurların herhangi bir ihmalinin bulunmadığı dile getirildi (BOA, HR. İM, 54/2, 009, 1 Teşrinisani 1339).

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribiyle ilgili kapsamlı soruşturma yapılmasının ardından İstanbul Valisi Ali Haydar Bey, Dâhiliye Vekâletine soruşturma raporunu gönderdi. Söz konusu rapor Dâhiliye Vekâleti tarafından Hariciye Vekâletine iletildi. Rapor sureti Hariciye Vekaleti tarafından Dersaadet Murahhaslığına gönderilerek İngilizlere bu şekilde bir cevap verilmesi istendi (BOA, HR.İM, 54/2, 010, 6 Teşrinisani 1339).

Esasen İstanbul Valisi Ali Haydar Bey'in 22 Ekim 1923 tarihli raporunda meselenin bütün ayrıntıları yer almakta idi. Söz konusu rapora göre, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribata ilişkin polis incelemesi tamamlanmıştı. Buna göre 6 Ekim 1923 günü Türk ordusunun Kadıköy'e girişi şerefine süsleme yapılacak yerlere defne dalı asmak planlanmıştı. Bu maksatla Kadıköy bohça hamalları çavuşu Kahraman namındaki şahıs, yanına aldığı Hasan, İsrafil Şükrü, Hamdi, Kamil, Selahaddin, Süleyman ve Jak adındaki hamallarla birlikte duvardan atlayarak mezarlığa girmişlerdi. Söz konusu şahısların yeterli miktarda ağaç dalı keserek dışarıya çıktıkları kendi itiraflarıyla tespit edilmişti. Ancak ertesi gün ellerinde çekiç bulunan Kürd Ali ve yanında bulunan Hüseyin Ahmet, mezarlığın Hürriyet Otelinin arkasındaki duvarından aşarak mezarlığa girmişti. Bu kişiler ifadelerinde mezarlığa girdiklerini itiraf etmişlerdi. Mezarlığa girmekteki amaçlarının fıstık toplamak

olduğunu ancak mezar taşlarını tahrip etmediklerini ifade etmişlerdi. Fakat raporda mezarlığa çekiçle girmeleri nedeniyle tahribatın bu kişiler tarafından yapılmış olmasının muhtemel olduğu beyan edilmekte idi. Mezarlığı tahrip eden kişilerin tamamı soruşturma evrakları ile beraber 10 Ekim 1923 tarihinde Üsküdar Bidayet Müdde-i Umumiliğine sevk ve teslim edilmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

Vali Ali Haydar Bey'in gönderdiği raporda olayın olduğu anda polisin müdahale etmediğine dair mezarlık bekçisinin suçlamasına da açıklık getirilmişti. Vaka hakkında polise malumat verilmesiyle beraber tahkikata hemen başlandığı, olayın gerçekleştiği anda polisten iki defa yardım talep edildiği halde yardım gelmediğine yönelik ağır suçlamanın tamamen asılsız olduğu belirtildi. Ali Haydar Bey, olayın gazetelere yansımalarının temel sebebinin de bu iddia olduğunu vurgulamıştı. Zira bu iddia üzerine polis müdüriyeti tarafından doğrudan doğruya gazetelere mülakat verilmişti. Hatta Tasfir-i Efkâr gazetesi muhabirinin meselenin esası hakkında malumat talep etmesi üzerine olay gazete muhabirine anlatılmıştı. Muhabirin söz konusu hadiseyi İngiliz gazetelerinin pek ziyade abarttığına dair ifadesi iki ülke arasındaki krizi büyütüştü. Hatta muhabirin bu kadar büyük bir coşku içinde meselenin abartmaya uygun olduğunu ima etmesi ve polisin suçluları yakalayıp adliyeye teslim etmekle görevini tamamladığını beyan etmesi İngiliz tarafını rahatsız etmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

3. Meselenin Çözümüne Yönelik İsmet Paşa ve Adnan Bey Arasında Yaşanan Gerginlik

Olayın büyümesi ve basına yansımaları Ankara'yı ziyadesiyle rahatsız etti. İsmet Paşa, olayla ilgili hükümetin gerekli tedbirleri aldığını düşünüyordu. Hatta İsmet Paşa tarafından Adnan Bey'e gönderilen mektupta açıkça yazılmasa da Adnan Bey eleştiriliyordu. 20 Kasım 1923'te İsmet Paşa'nın Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığına gönderdiği yazı, bu hususta hükümetin tahammülünün kalmadığını gösteriyordu. Zira İsmet Paşa şunları ifade ediyordu;

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının uğradığı tahribattan dolayı pek üzücü olan bu hadise pek galeyanlı bir günde vuku buldu. Olayın failleri yakalanarak adliyeye teslim edildi. Ne yazık ki bizce bundan fazlasını yapmak mümkün değildir. Her devlet memleketinde ahalinin mal ve canlarını temin ile mükellef olmakla beraber efrad tarafından ifa olunan suçlardan dolayı mesuliyet kabul edemez. Nitekim İngiliz işgali altında kalan yerlerde başlıca Çanakkale'deki şüheda mezarlıkları dahi pek fena bir şekilde tahrip edildiği halde bu bâbda tarafımızdan tazminat talep edilmemiştir. Çanakkale'de İngilizler tarafından şehit edilen Jandarmamız Şakir oğlu Nuri için tazminat verileceğini General Harington vadettiği ve hatta bu vaat üzerine Bayramiç'teki İngiliz tayyareci zabitleri teslim olduğu halde İngilizler bilahare uygun bir lisan ile tazminat ödemekten geri durmuşlardır. Keza bir İngiliz dretnotunun Gelibolu'da Çayırovası'nda hedeflere yaptığı endaht [silah atışı] nedeniyle yangın çıktığı ve birçok ağacın yandığı ve 10 Haziran tarihli ve 2026 numaralı telgrafnâme gereğince endaht yüzünden ahalinin zarar ve ziyanının tazmin edileceği

hakkında İngilizlerden teminat aldığınızı bildirdiğiniz halde İngilizlerden hala böyle bir tazminat alınamamıştır. İngiliz Mümessil Vekiline bu yolda şifahen cevap verilmesi rica olunur efendim (BOA, HR.İM, 54/2, 20 Teşrinisani 1339).

İsmet Paşa bu mektubunun hemen ardından 25 Kasım 1923'te Adnan Bey'e tekrar bir mektup göndererek 20 Kasım tarihli tahrirata eklenmesini istedi. 25 Kasım tarihli tahriratta Türk Hükümetinin, İngiltere'nin bu meselede basın yoluyla bir münakaşa açma tehdidini teessüfle karşıladığını bildirdi. İngiltere ile Türkiye arasında ciddi olarak arzu edilen münasebetin tehlikeye düşürülmesinin memnuniyetle karşılanmayacağını ifade etti. İngiliz işgali esnasında Türkler için oldukça anlamlı olan Çanakkale mezarlıklarının kötü bir şekilde tahribatından dolayı Türkiye'nin ne tazminat talep ettiğini ne de bu boyutta tehditte bulunduğunu hatırlattı. İstanbul'un mütarekeye aykırı olarak senelerce süren işgali esnasında İngiliz zabitan ve askerinin ahaliye karşı yaptıkları hareketlerin hatırda olduğunu altını çizdi. Bununla ilgili isim, mahal ve tarih zikredilerek sütun sütun neşriyatta bulunmanın da daima mümkün olduğunu belirtti. Fakat Türk Hükümetinin dostluğun tesisine taraftar olması nedeniyle bunu kesinlikle arzu etmeyeceğini ifade etti. Senelerce büyük bir baskı altında bırakılmış bir halkın kurtuluş gününde galeyana gelip bir vaka çıkarmaması için Türk memurları tarafından ne derece özen gösterildiğine bizzat Henderson'un şahit olduğunu, böyle bir günde birkaç hamalın defne dalı almak üzere mezarlığa girmelerine müsaade edilmemesi nedeniyle cehaletle yaptıkları hareketin bu derece abartılmasının doğru olmadığını bildirdi (BOA, HR.İM, 54/2, 017, 25 Kasım 1339).

İsmet Paşa, mezarlığa yapılan tahribattan dolayı üzgün olduğunu ifade etmekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin hiç kimseyi hâkim tarafından tayin edilen cezalardan daha ağır bir surette cezalandıramayacağını da sözlerine ekledi. Ayrıca İngiltere'nin böyle bir talepte bulunmasının dikkat çekici olduğunu, İngiliz filosu tarafından gerçekleştirilen bombardımanın sebep olduğu zararın takibini ve şehit edilen Türk jandarması için İngiltere tarafından verilecek meblağ hakkında henüz bir netice alınmadığı hatırlattı. Durum böyle olduğu halde İngiltere'nin mezarlık meselesinden dolayı suçluların cezalandırılmasına rağmen tazminat talep etmesinin anlaşılmadığını dile getirdi. Bu şartlar doğrultusunda Henderson'a cevap verilirken Türk Hükümetinin basın yoluyla bir münakaşaya girmeyi hiçbir şekilde arzu etmediğini, işgalin sona ermesine tesadüf eden bu hadiseden dolayı mevcut durumu olumsuz bir noktaya taşımamak gerektiğini tavsiye ederek hükümetin bu görüşünü Henderson'a hissettirmesini istedi (BOA, HR.İM, 54/2, 017, 25 Kasım 1923).

Adnan Bey, İsmet Paşa'dan aldığı 20 Kasım 1923 tarihli ilk mektubun ardından hemen harekete geçti. 23 Kasım 1923'te Büyük Britanya Hükümeti temsilcisi Neville Henderson'a gönderdiği mektupta Türk Hükümetinin bu olaydan dolayı üzüntü duyduğunu ifade ederek suçlular hakkında kovuşturma yapıldığını ve mevcut kanunlar çerçevesinde cezalandırıldıklarını belirtti. Bununla birlikte şahıslar tarafından işlenen fiillerden devletin sorumlu tutulamayacağını, Cumhuriyet hükümetinin Türkiye ile Büyük Britanya arasında yeniden iyi ilişkiler kurulmasına yönelik samimi arzuya sahip olduğunu vurguladı. Hükümetin başlangıçtan itibaren bu olumlu ilişkileri tehlikeye atabilecek herhangi bir ayrılık unsurunu tasavvur etmediğini dile

getirdi. Bu motivasyon içinde olan Türk Hükümetinin, İngiliz Hükümetinin olayı kamuoyuna duyurma girişimini öğrenince çok şaşırıldığını da ifade etti. İngiliz Hükümetinin böyle bir yönetime başvurmasının her iki tarafta da arzu edilen samimi ilişkilerinin yeniden tesis edilmesine kesinlikle katkı sağlayamayacağını altını çizdi. Keza İngiliz temsilcisi Henderson'un diğer Müttefik devletlerin İstanbul'daki temsilcileri ile görüşmüş olacağına dikkat çekilerek Türk makamlarının, İtilaf kuvvetlerinin tahliyesinin son günlerinde halk tarafından acı bir şekilde hissedilen bir durumun sona erdiğine işaret eden olayları önlemek için gösterdikleri gayret ve faaliyetin ortada olduğunu hatırlattı. Birkaç defne dalı almalarına izin verilmediği için çileden çıkan hamalların yaptığı bu girişimin hiçbir şekilde polisin ihmaline atfedilemeyeceğini belirtti. Bu olayı gerçekte var olmayan sebeplere dayandırmanın da kabul edilemez olduğu açıkça ifade edildi. Adnan Bey, bu hususları dikkate sunarak yapılan açıklamanın Britanya Hükümetini tatmin etmeye hizmet edeceğine dair umudunu dillendirdi (BOA, HR.İM, 54/2, 002.012, Kasım 1923).

Öyle anlaşılıyor ki Adnan Bey'in bu mektubunda yaptığı açıklamalar İngiliz Hükümetini tatmin etmemişti. Zira Neville Henderon tarafından 4631/214/23 numaralı ve 23 Kasım 1923'te gönderilen cevabi mektupta, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen hasarla ilgili 7 Ekim tarihli kişisel mektubuna, 21 Ekim tarihli notuna ve 29 Ekim tarihli bildirimine Türk Hükümeti tarafından verilen nazik cevapları içeren notanın bir kopyasının İngiliz Dışişlerine gönderildiği bildiriliyordu. Adnan Bey'in kendisine verdiği cevapta bu zarardan sorumlu bulunan kişilerin bir hafta hapis cezasına çarptırıldığını ve yerel polisin herhangi bir ihmalinin bulunmadığını bildirdiği hatırlatılıyordu. Ancak Henderson'un ifadesiyle Adnan Bey'in verdiği bu cevap Britanya Hükümeti için son derece yetersiz görülmüş ve hükümet üzerinde üzücü bir izlenim bırakmıştı. Henderson, Lord Curzon'dan gelen telgraf emriyle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin yerel makamlarının bu olayla ilgili olarak benimsediği tavrı onaylaması halinde, Adnan Bey'e bir nota verileceğini belirtti. İngiliz Hükümetinin mevcut durumda bu olayla ilgili ciddiyetin gerektirdiği tüm tedbirleri almak zorunda olduğu da ifade edildi (BOA, HR.İM, 54/2, 002, 015, 016, 23 Kasım 1923).

Henderson bu mektubun ardından 29 Aralık 1923'te yeni bir nota gönderdi. Bu notada Britanya Hükümetinin, Adnan Bey'in Henderson'a gönderdiği yazısında ifade ettiği hususlardan dolayı derin bir hayal kırıklığına uğradığı belirtiliyordu. İngiliz Hükümeti, Türk Hükümetinin bildirdiği gibi polisin ihmali olmadığı tezine katılmadığının altını çiziyordu. İngiliz tarafı, bu durumdan dolayı Türk tarafının, suç işleyenlerin neden olduğu zarardan hükümetin sorumlu tutulamayacağı tezini de kabul edemeyeceğini bildiriyordu. Türk Hükümetinin, Büyük Britanya ile Türkiye arasındaki samimi ilişkilerin yeniden kurulması için istekli olduğunu beyan etmesine rağmen bu arzunun somut kanıtını vermek için kendisine sunulan bariz fırsatı değerlendiremediğini ve bu nedenle de İngiliz Hükümetinin üzüntü duyduğunu belirtmekten geri kalmıyordu (BOA, HR.İM, 54/2, 024, 29 Aralık 1923).

Henderson'un gönderdiği bu mektupta olayın gerçekleşmesinden sonra polisin tutumu konusunda Türk Hükümeti suçlanıyordu. Ayrıca mezarların tahrip edilmesi

nedeniyle ortaya çıkan zararın Türk Hükümeti tarafından üstlenilmemesi de İngiltere'yi rahatsız etmişti. Türk tarafının ifade ettiği “suçluların verdiği zarardan hükümet sorumlu değildir” anlayışı İngiltere nezdinde üzüntü verici bir tutum olarak değerlendirilmişti. Meselenin tam anlamıyla nasıl bir çözüme ulaştırıldığı net değildir. Türkiye'nin tahrip edilen mezarların tamirine yönelik bir tahsisat ayırdığını kanıtlayan Bakanlar Kurulu kararına da rastlanmamıştır.

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesinin İngiltere tarafından bu derece uzatılmasının sebebi Türkiye'nin Milli Mücadele sonrasında yeni bir devlet kurmasını kabullenmekte zorlanmasından kaynaklı olmalıdır. Çünkü mezarlıklar meselesi sırasındaki tutumu her ne kadar diplomatik bir nezaket çerçevesinde sürdürülmüş ise de mezarlığa saldıranlara kanunlar çerçevesinde verilen cezaların azlığına yönelik eleştiriler son derece yersizdir. Türk polisinin görevini yerine getirmediği iddiası ve Türkiye'nin bu meseleyi hafife aldığı ifade edilmesi, yönetime bir çeşit müdahale çabası idi.

Öte yandan bu olayın Türkiye ile Musul meselesinin çözümüne yönelik konferansın planlanması evresinde olması dikkat çekicidir. Zira Lozan sonrasında Türk-İngiliz ilişkileri Musul meselesi nedeniyle gergindi ve İngilizler Ağustos 1923'te Süleymaniye'yi bombalamışlardı (Uyar, 2007, s. 45) İngiltere, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini Türkiye'ye bir baskı unsuru olarak kullanma yolunu tercih etmiş olabilir. İngiltere ile ilişkilere önem veren Türkiye, ilişkilerde yaşanan pürüzleri bir an evvel ortadan kaldırmaya yönelik siyaset izlemiş ise de Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi hususunda İngiltere'nin müdahaleci ve üstten bakan tavrına karşı gerekli tepkiyi göstermiştir.

Esasen İsmet Paşa ve Türk Hükümetinin duruşu, Milli Mücadele ve Lozan Antlaşmasıyla birlikte İngiltere'nin askeri ve siyasi anlamda dize getirilişinin bir kez daha gösterilmesinden ibaretti. Zira Falih Rıfkı Atay'ın belirttiği gibi “Bir zamanlar Müslümanlık âleminde İngiliz korkusu, Allah korkusunun yerini tutmuştu. Şark âleminde kendini İngiltere'den ilk tedavi eden memleket, Türkiye oldu”. Bu anlamıyla Türkiye'nin “tedavi sürecini” kalıcı hale getirmek için beynelmilel sahada Lozan ile birlikte kazandığı prestiji korumak ve derinleştirmek zorundaydı. Zira Lozan Antlaşması ile barış tesis edilmiş gibi görünse de İngiltere ile farklı düzlemde bir çatışma devam ediyordu. İngiltere, Lozan'ın imzalanmasına rağmen Türkiye üzerindeki emellerinden vazgeçmek niyetinde değildi. Bu sebeple Türkiye üzerinde bir nüfuz yaratma çabasını sürdürdü (Boyar, 2014, s. 1159-1160).

Öte yandan İngiltere, Türkiye ile ilişkilerinde eşit ilişki modelini yadırgamakta idi. Bu meyanda Türkiye'deki tecrübeli diplomatları vasıtasıyla Türkiye'ye baskı sürecini devam ettiriyordu. Bunun çok sayıda örneği vardı. Mesela İngiltere, Ankara'yı başkent olarak kabul etmedi. İngiliz Büyükelçiliğini Ankara'ya taşımadı. Hatta başkentini değişmesini diplomatik bir krize dönüştürdü. Çünkü İngilizlerin nazarında “Ankara'da onurla ve konfor içinde oturulamaz” idi. İngiltere, bu görüşlerini müttefik temsilcileri ile de paylaştı ve İstanbul'da kalınması hususunda çaba harcadı. İngilizler bu tavrıyla Ankara'ya karşı açıkça cephe almıştı. Böylece İngiltere Ankara'yı başkent olarak tanımadığı gibi bir de boykot etmekteydi (Şimşir, 1991, s. 197, 209; Kürkçüoğlu, 1978, s.

289). İngiltere'nin bu tür durumlarda direnç göstermesi Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümetine karşı tutumunda etkili olan "onur sorunu" etkeninin devam ettiğini gösteriyordu (Kürkçüoğlu, 1978, s. 290). Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesi de işte bu prestij faktöründen kaynaklı nedenlerle uzatılmıştı. İstanbul'daki İngiliz temsilci Neville Henderson, İngiliz politikasının temsilcisi olarak diplomaside "ju jitsu metodu"nu uygulayarak "aşırı güç yerine esnek teknikler kullanılarak rakibin yıpratılması" siyasetini izliyordu (Neville, 1998, s. 23). Bu nedenle İngiltere bir yandan Türkiye'deki gelişmeleri dikkatle izliyor, kendi aleyhinde olan bütün hadiseleri rakibin hatalarından yararlanarak lehine çevirme ustalığını gösteriyordu. Böylece İngiltere Türkiye'nin uluslararası alanda ilişkilerini denetim altında tutuyordu. İngiltere'nin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribini uluslararası kamuoyuyla paylaşma tehdidinde bulunması tam da bu sebeptendi. Bu olay Türkiye'nin uluslararası prestijini sarsabilirdi. Çünkü İngiltere, Türkiye'nin uluslararası alanda prestijinin artmasından rahatsızlık duyuyor bu durumu kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro, verdikleri onurlu mücadeleden sonra elde ettikleri bağımsızlığı hiçbir gücün güdümüne girerek kaybetme niyetinde değildi.

Sonuç

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Kırım Savaşı sırasında yaşamını yitiren İngiliz askerler için oluşturulmuştu. Mezarlık, Lozan Antlaşması hükümleri gereği İtilaf kuvvetlerinin 2 Ekim 1923'te İstanbul'u boşaltmasının ardından Türk birliklerinin İstanbul'a girişi sırasında Kadıköy'de yapılan kutlamalar sırasında 5-6 Ekim 1923'te kısmi olarak tahribe uğradı. Mezarlığın tahribe uğraması iki ülke arasında diplomatik bir krize sebep oldu. Krizin baş gösterdiği dönemde İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu ve bunun karşısında Türk Hükümetinin İngiliz yönetimine karşı duruşu, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı krizini araştırmaya değer bir hale getirmektedir.

Kriz sürecinde yaşananlar, Lozan Konferansı sırasında zirveye ulaşan Türk-İngiliz diplomatik çatışmasının devamı niteliğindedir. Bununla birlikte krizin kendisi, Türk-İngiliz ilişkilerinin karmaşıklığını ve kırılabilirliğini de ortaya koyuyordu. Mezarlık gibi dini ve ruhani olarak kutsal ve son derece hassas bir alanda gerçekleşen tahribat, İngiltere'nin siyasal olarak meseleyi kapatmak yerine uzatmayı tercih etmesine neden oldu. Hatta İngiltere'nin mezarlığa yapılan tahribatı basın yoluyla uluslararası kamuoyuna duyuracağına yönelik Türkiye'ye karşı tehditkâr tutumu hassas bir konunun propagandif olarak siyasal ya da stratejik amaçlarla kullanılması düşüncesini akla getirmekteydi. Bu durum şüphesiz İngiltere'nin sıklıkla başvurduğu ve diplomaside aşırı güç yerine esnek teknikler kullanılarak rakibin yıpratılması olarak bilinen "ju jitsu metodunun" uygulayıcısı Neville Henderson vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

Kırılabilir bir alan üzerinden ortaya çıkan kriz, İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik üstten bakan politikasını da gözler önüne seriyordu. Aynı derecede önemli olarak İngiltere'nin krizin çözümü sürecindeki söylemleri dikkate alındığında Türkiye'nin onurlu bir mücadelenin ardından bağımsız bir devlet kurmasını kabullenmekte zorlandığını alenen ortaya çıkarmıştı. Kurucu kadro, Milli Mücadele ve ardından

imzalanan Lozan Antlaşmasıyla bağımsız bir ulus devlet inşa etmişti. Bu durum esasen İngiltere'nin uluslararası nüfuzunda bazı gedikler açtı. İngiltere, Lozan Antlaşmasının esaslarına göre 2 Ekim 1923'te İstanbul'u tahliye ederken hala bu coğrafyayı etkisi altında tutmayı planlıyordu. Ona göre çatışma henüz bitmemişti. Bu nedenle İngiltere, Türkiye'yi yakın takibe aldı ve fiziksel güç kullanmadığı için Türkiye'de yaşanan bazı olayları ki Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına saldırı gibi, kullanarak dolaylı yoldan Türkiye'nin uluslararası sahada saygınlığının sorgulanmasına yönelik çaba harcadı. Hükümete baskı yollarını artırmak için yerel makamların yaptığı açıklamalar abartıldı. Polis merkezinin açıklamaları sonucunda derinleşen sorun, Türk Hükümetinin tutumunun sorgulanmasına neden oldu. Henderson, Türkiye'nin meseleye yeterince eğilmediğini ve polis merkezinin işlerini ehemmiyetle yapmadığını iddia ediyordu.

Türkiye, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına karşı yapılan tahribatı üzüntü verici olarak nitelendirdi ve İngiltere ile ilişkilere verdiği önem çerçevesinde ivedilikle tahkikat yaparak suçluları kanun çerçevesinde cezalandırdı. Ancak Türk makamları muhtemelen sorunun bu kadar büyüyeceğini tahmin etmemişti. İsmet Paşa, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'i üstü kapalı olarak krizin yönetiminde pasif kalmasından dolayı eleştirmişti. İsmet Paşa'ya göre Türkiye'nin haklı talepleri İngiltere tarafından dikkate alınmazken İngiliz tarafı aşırı taleplerde bulunuyordu. İsmet Paşa'nın krizdeki söylemi Türkiye ile İngiltere'nin eşit olduğuna yönelikti. İngiltere krizle ilgili taleplerini dile getirdikçe İsmet Paşa, İngilizlerin de Türklere karşı tazminat ödemesi gerektiğini hatırlatıyordu. Öyle anlaşılıyor ki Türkiye, mezarların tahribine ilişkin İngiltere'nin tahsisat talebini yerine getirmedi. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro verdikleri onurlu mücadeleden sonra elde ettikleri bağımsızlığı hiçbir gücün güdümüne girerek kaybetme niyetinde değildi. Nihayetinde İngiltere, Türkiye'nin bağımsızlığını ve uluslararası alanda elde etmiş olduğu saygınlığı bir süre sonra kabul etmek zorunda kalacaktı.

Extended Abstract

The Haydarpaşa British Cemetery was formed for the English soldiers who lost their lives during the Crimean War. The cemetery was partially destroyed on 5-6 October 1923 during the celebration in Kadıköy when the Turkish troops entered İstanbul after the Allied Powers evacuation İstanbul on 2 October 1923 in accordance with the provisions of the Treaty of Lausanne. The destruction of cemetery led to a diplomatic crisis between two countries. Attitude of the United Kingdom toward Turkey and attitude of the Turkish Government toward the English government in response to this during the period that the crisis arose have made the crisis of The Haydarpaşa British Cemetery worth examining.

The events took place during the crisis had the characteristics of being a continuation of Turkish-English diplomatic disagreement peaking during the Treaty of Lausanne. Moreover, the crisis itself also revealed the complexity and fragility of Turkish-English relations. The destruction occurring at a religiously and ethereally sacred and extremely critical place like a cemetery led the United Kingdom to prefer to dwell on the issue rather than dropping it. Additionally, threatening attitude of the United Kingdom toward Turkey for releasing the destruction of the cemetery to the

world public opinion through the press suggested the thought of using a critical issue with strategic or political goals in a propagandistic manner. This case undoubtedly occurred by means of Neville Henderson who was the practitioner of the “*ju jitsu method*” which was frequently applied by the United Kingdom and was known as attrition of the opponent using flexible techniques instead of excessive power in diplomacy.

The crisis emerging through a fragile area revealed the patronizing policy of the United Kingdom toward Turkey. It is equally important that it also revealed vividly that United Kingdom have difficulty in accepting establishment of an independent state by Turkey following an honorable struggle when the discourse of England in the process of solving the crisis was considered. The founding cadre of the Turkish Republic established an independent nation state with the National Struggle and the subsequently signed Treaty of Lausanne. In fact, this case weakened the international influence of the United Kingdom, which was still planning to keep this geography under control while evacuating İstanbul on 2 October 1923 according to the rules of Treaty of Lausanne. According to it, the disagreement did not end yet. For this reason, the United Kingdom followed Turkey closely and endeavored towards questioning the reputation of Turkey in the international area by exploiting some events occurred in Turkey such as attacking on the Haydarpaşa British Cemetery indirectly since it could not use physical force. The statements that the local authorities made were exaggerated to increase the pressure on government. The problem that was intensified as the result of the statements of police station caused questioning of attitude of Turkish Government. Henderson asserted that Turkey did not address the issue enough and police station did not do its work importantly.

Turkey described the destruction caused to the Haydarpaşa British Cemetery in Haydarpaşa as upsetting and punished the criminals pursuant to law in the scope of the importance that Turkey attached to the relations with the United Kingdom by investigating it quickly. However, Turkish authorities probably did not estimate that the problem increased this much. İsmet Pasha tacitly criticized Adnan Bey who was the İstanbul Delegation of the Ministry of Foreign Affairs (Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı) since he remained passive in managing the crisis. According to İsmet Pasha, while the justified requests of Turkey were not taken into consideration by England, English side made extreme demands. İsmet Pasha’s expression in crisis was about that Turkey and UK were equal. When the United Kingdom voiced its requests on crisis, İsmet Pasha reminded that the United Kingdom required to pay compensation for Turkey. It is understood that Turkey did not meet the demand of allocation of England for the destruction of cemetery because the cadre that established the Republic of Turkey did not have the intention of losing their independence that that gained after battling with honor as accepting the guidance of any power. Eventually, the United Kingdom had to accept the Turkey’s independence and reputation gained in the international area after a period.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 30.18.1.2/3-23-17, 24 Nisan 1929.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asafi Amedi Kalemi (A.AMD), 59/51, 001, 29 Z 1271/12 Eylül 1255.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 21/171, 7 Teşrinievvel 1339/7 Ekim 1923; 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923; 21/181, 8 Teşrinievvel 1339/8 Ekim 1923; 54/2, 013, 8 Teşrinievvel 1339/8 Ekim 1923; 54/2, 15 Teşrinievvel 1339/15 Ekim 1923; 54/2, 54/2, 002, 21 Teşrinievvel 1339/21 Ekim 1923; 22/152, 001-003-004, 24 Teşrinievvel 1339/24 Ekim 1923; 22/161, 001-002, 26 Teşrinievvel 1339/26 Ekim 1923; 54/2, 005-006, 29 Teşrinievvel 1339/29 Ekim 1923; 54/2, 002-004, 007, 30 Kanunuevvel 1339/30 Aralık 1923; 54/2, 009, 1 Teşrinisani 1339/1 Kasım 1923; 54/2, 010, 6 Teşrinisani 1339/6 Kasım 1923; 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923; 54/2, 017, 25 Teşrinisani 1339/25 Kasım 1923; 54/2, 002, 012, Teşrinisani 1339/Kasım 1923; 54/2, 002, 015, 016, 23 Teşrinisani 1339/23 Kasım 1923; 54/2, 024, 29 Kanunuevvel 1339/29 Aralık 1923.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2439/10, 001, 18 Ağustos 1333; 2439/10, 002-003, 25-27 Ağustos 1333.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 20/28, 003, 26 Mayıs 1316/8 Haziran 1900.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 15/20, 26 Teşrinisani 1307/ 8 Aralık 1891.

İngiliz Gazeteleri

“Alleged Turkish Vandalism in Crimean Cemetery”, (1923, 10 October). *Belfast News-Letter*, No.33.807, 2.

“Alleged Vandalism”, (1923, 10 October). *The Northern Whig*, No:35.917, 7.

“British Graves Disturbed”, (1923, 10 October). *The Daily Mail*, No:11.863, 3. *Gloucestershire Chronicle*, (1923, 13 October). No: 4733, 4.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 19 October). *Diss Express*, No: 3077, 3.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 20 October). *Westerham Herald*, No:1645, 3.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 24 October). *The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser*, No:3487, 3.

“Turk Vandals”, (1923, 10 October). *Sheffield Daily Telegraph*, No:21.287, 6.

“Turkish Desecration of Chrimean Graves Demand for Redress”, (1923, 10 October). *The Yorkshire Post*, No:23.798, 10.

“Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress”, (1923, 10 October). *Lincolnshire Echo*, No:9567, 3.

“Weekly Letters”, (1923, 18 October). *Illustrated Police News*, No: 3114, 6.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Emin. (1339/1923). “Dün Gittiler”. *Vatan*, 3 Teşrinievvel, Birinci Sene (171), 1.

Alacı B. ve Akdeniz M. (2021). “Türk-İngiliz ilişkileri çerçevesinde bir örnek olay: Kuşadası Kanapıçe koyu hadisesi 1934”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(76), 178-185.

Aydın, M. (2006). “Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde İstanbul konferansı (1876)’nın yeri”. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 101-115.

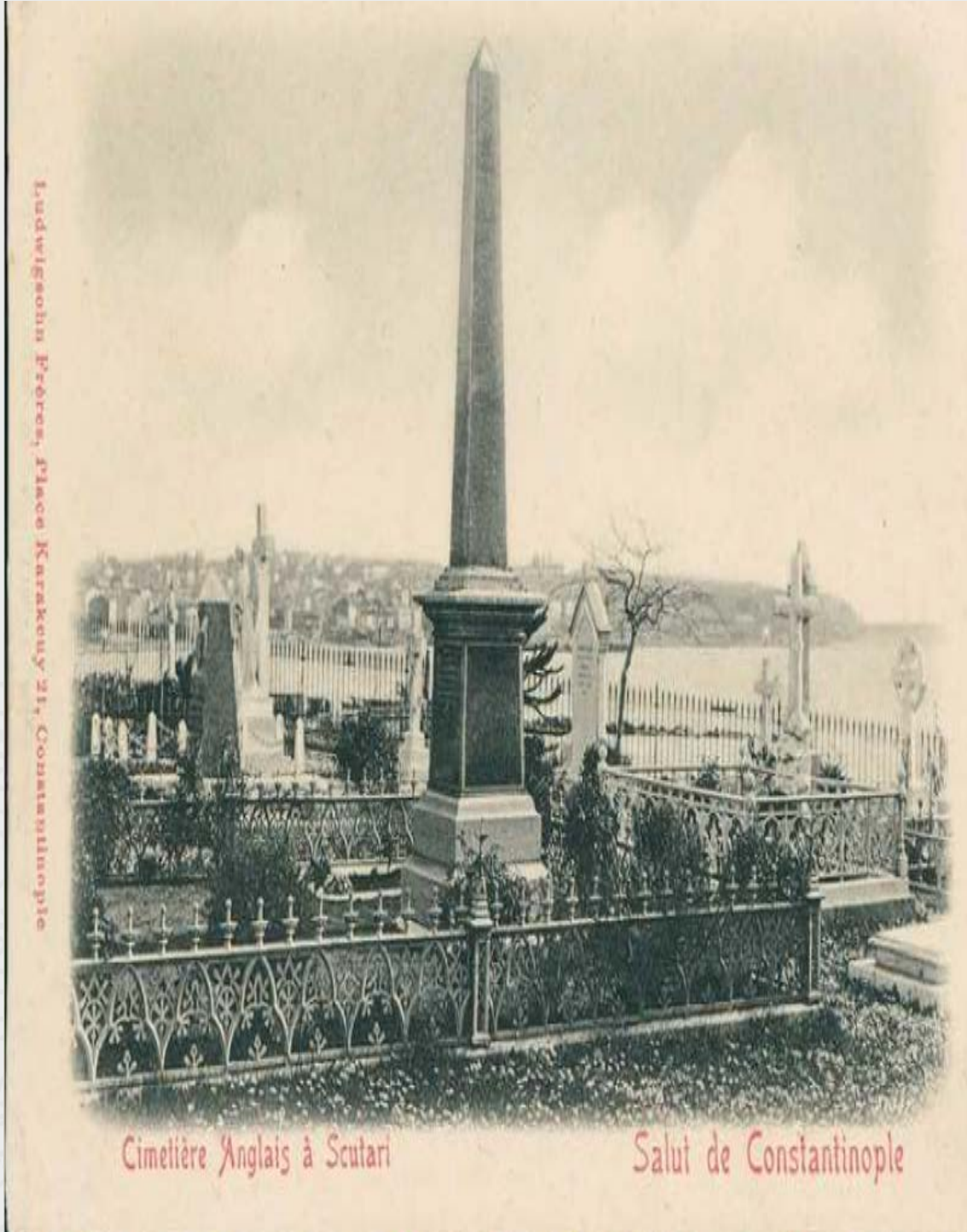
Bakar, B. (2009). “Esaretten kurtuluş: İtilâf devletlerinin İstanbul’u tahliyesi”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, (23), 13-58.

- Boyar, E. (2014). "Türk-İngiliz ilişkilerinde prestij faktörü (1923-1938)". *Belleten*, LXXVIII (283), 1157-1194.
- Burak, D. M. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz ilişkileri (1914-1918)*. Ankara: Babil Yayınları.
- Burian, O. (1951). "Türk-İngiliz münasebetinin ilk yılları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX(1-2), 1-41.
- Canning, L. S. (1959). *Lord Stratford Canning'in Türkiye hatıraları*, (Stanley Lane Poole'den Kısaltarak Çeviren Can Yücel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demirci, S. (2006). *İngiliz basınında Osmanlı'nın iki büyük krizi Bosna-Hersek 1908-1909/ Balkan savaşları 1912-1913*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Düstur*, (1931). Üçüncü Tertip. C. 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.
- Elmacı, M. E. (1997). "1908 Avusturya boykotunda liman işçileri". *Kebikeç*, (5), 155-162.
- Fromkin, D. (2016). *Barışa son veren barış modern Ortadoğu nasıl yaratıldı?* (Çev. M. Harmancı), 6. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayını.
- Göktaş, U. (1994). "Hamallar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi-III*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 535-536.
- Graves, P. P. (1999). *İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan günümüze Türk İngiliz ilişkileri (1789-1939)*. (Tercüme: Y. Tezkan), Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Kalemlı, H. (2018). "İstanbul'da ilk "kurtuluş bayramı" kutlamaları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (62), 109-142.
- Karaca, T. N. (2020). "Dostluktan çatışmaya: Osmanlı dönemi Türk-İngiliz ilişkileri". *Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR)*, 1(1), 11-32.
- Karakuş, E. (2004). *İngiliz belgelerinde İkinci Dünya Savaşı öncesi Türk-İngiliz ilişkileri*. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Kaya, Ö. (2022). "The Haydarpaşa British Cemetery: the legacy of a common past". *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 3(1), 157-174.
- Kocatürk, Ö. (2010). *Türk-İngiliz ilişkileri'nin kopuş sürecinde son aşama (1911-1914)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Kocatürk, Ö. (2011). *Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktası (1911-1914) ilişkilerin bozulması ve ilk krizler. (1911-1912)*. C. 1, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kocatürk, Ö. (2013). *Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktası (1911-1914) sorunları çözme çabaları ve ilişkilerin kopması*. C. 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Köksal, F. (2019). *Refik Halid Karay'ın memleket yazıları'nda halk bilimi unsurları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Kurat, A.N. (1953). *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kürkcüoğlu, Ö. (1978). *Türk-İngiliz ilişkileri (1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler* (2001). İkinci Takım, C. 2, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), (Çev. S. L. Meray), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- Neville, P. E. J. (1998). *The diplomacy of Sir Neville Henderson 1937-9*. Basılmamış Doktora Tezi, The Open University Faculty Of Arts.
- Oran, B. (2016). "Lozan barış antlaşması", *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. C. 1, 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını, 215-238.

- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdulhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Sağ, M K. (2016). "Haydarpaşa İngiliz mezarlığı". *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. (ed. G. Çelik). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 93-117.
- Sağ, M K. ve Keskin M.C. (2020). "Haydarpaşa İngiliz mezarlığı'nda mezar taşı heykeltıraşları ve damgaları". *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 29(1), 229-251.
- Soysal, İ. (1989). *Türkiye'nin siyasal antlaşmaları*, C. I, Ankara: TTK Basımevi.
- Şahin, G. (2017). *İngiliz seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu ve Türk imajı*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Şahin, G. (2021). *Osmanlı dönemi Balkan tarihi üzerine araştırmalar (XIX. ve XX. Yüzyıl)*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Şimşir, B. (1991). "Ankara'nın başkent oluşu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7(20), 189-222.
- Uyar, E. (2007). *Türk-İngiliz siyasal ilişkileri (1929-1936)*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Uzgel İ. ve Kürkcüoğlu, Ö. (2016). "Batı Avrupa'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası-I. 1919-1980*. (Ed. B. Oran), 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını, 139-147.

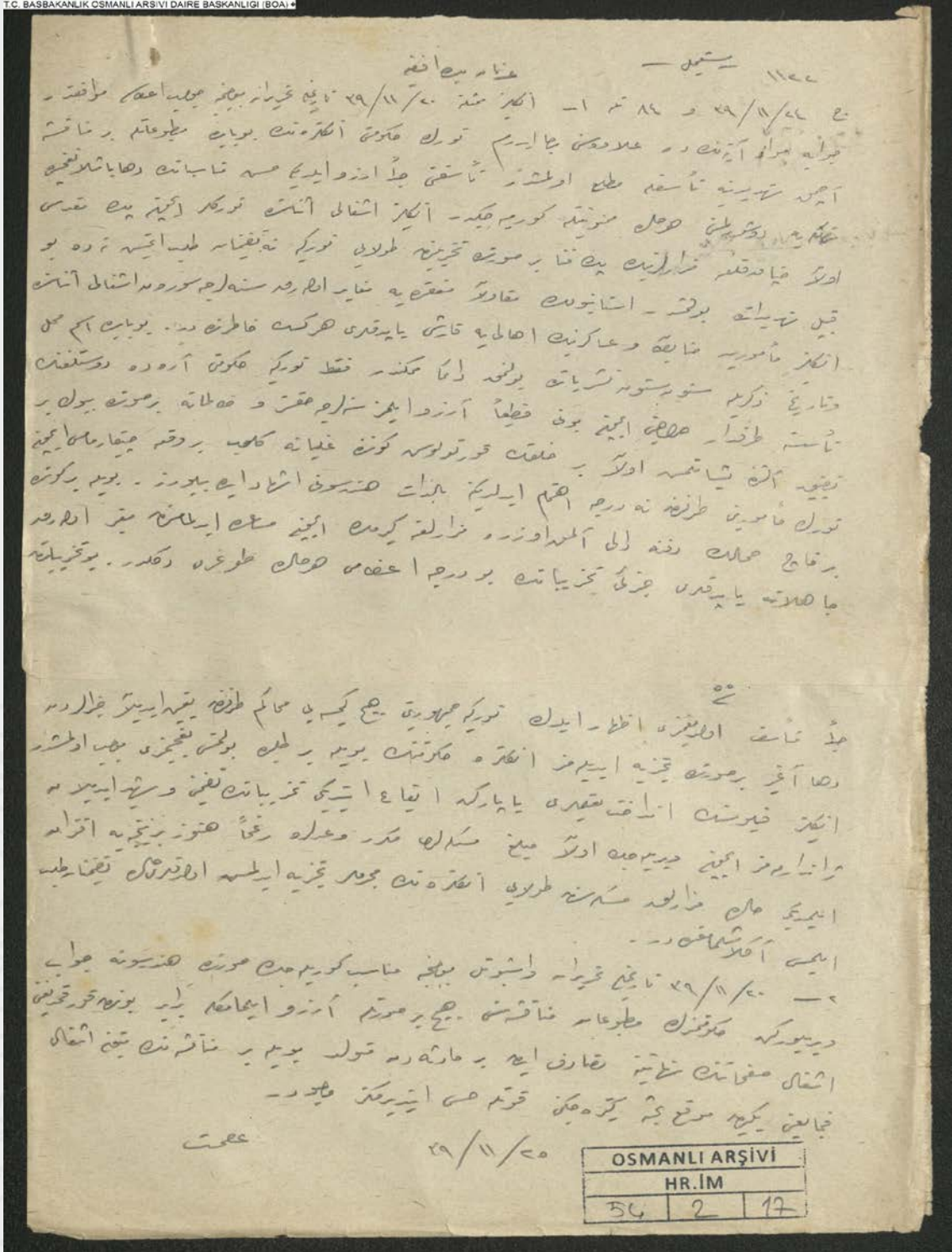
EKLER

Ek 1: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına Ait Bir Görsel

Salut de Constantinople. Cimetière Anglais à Scutari / edit.: Jacques Ludwigsohn, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Krt_026758.

Ek 2: İsmet Paşa'nın Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı Hakkında Adnan Bey'e Mektubu

HR.İM.00054.00002.017

BOA, HR.İM, nr. 54/2, 017.

Ek 3: İngiliz Basınında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribine Dair Bir Haber

"British Graves Disturbed", *The Daily Mail*, No: 11.863, 10 October 1923, s. 3.

Kurnaz Şahin, F. (2023). Lozan Antlaşması sonrasında Türk-İngiliz ilişkilerinde çatışmanın devamına bir örnek: Haydarpaşa İngiliz mezarlığının tahribi meselesi. *Selçuk Türkiyat*, (57): 133-160
Doi: 10.21563/sutad.1285142*